

Волфганг Краус

Двойственият нихилизъм

Диалектика на противоречията

Нихилизъмът е отрицание от особен мащаб: той отрича съществуващите ценности, без да познава други. Как възниква нихилизъмът? От гняв, омраза, отчаяние, разочарование, резигнация, равнодушие, скука. Той е поведение на този, който отрича съществуващото, но не може да си представи никакви възможни подобрения и поради това изпада във фаза на деструктивност или на саморазрушение.

Многобройните форми на проява на нихилизма произтичат от два различаващи се основни варианта: единият е активният, войнственият, екстревъртният, другият — пасивният, равнодушният, интровертният. Тук съществуват многобройни степени на интензивност и смесване. Активният нихилизъм носи още виталност, спасени остатъци от друго духовно поведение на доверие към действителността на движението, на промяната, на общуването. Пасивният вариант завършва в мълчание и в редуцията на всякакви житейски изяви.

В живота не може да се срещне никога абсолютен нихилизъм, срещат се само относителни нихилизми. Самоубийството при определени обстоятелства е абсолютен нихилизъм, безшумното отричане при цялостно отричане на света е много сходно явление.

След разочарованието от политически идеологии с техните обещания за рай на земята, с техните бляскави илюзии за хилядолетния райх, след станалата очевидна неиздържаност на техникеските и научните утопии за щастие, които заплашват да завършат с катастрофи, след сриването на цели държави от войни, стопански кризи, корупция за застрашително много хора днес единственият изход е отхвърлянето на всякакви съществуващи обществени строеве. На запад мнозина са разочаровани от демокрацията, на изток — от комунизма, по различни причини и с различни видове реакция. Тук, както и там, избухват безпомощността, безсмислието, отрицанието.

Думата нихилизъм има интересно минало, на което трябва да се спрем, ако искаме въз основа на сходствата и различията по-добре да опознаем някои феномени на съвременето. Първо ще се опитаме все пак да представим някои от формите на нихилизма днес.

Прави впечатление едно изненадващо наблюдение: нихилизъмът се явява в двойствена форма, и то в противоречиви съчетания. Диалектичният процес започва в самите дадености: сред буржоазията, сред чиновничеството, сред собственическата прослойка, сред функционерите, както някога сред аристокрацията, с една дума, сред тези, които държат във властта си статуквото. За тях наборът от ценности, представляван от самите тях, скоро се превръща в нещо съвсем естествено и започва да им се изплъзва от съзнанието. В следващата фаза им изглежда вече безсъдържателен, те загубват чувството си за отговорност, както и радостта от своята задача. Съзнанието за ценностите, вярата в смислеността, в бога започва да им убягва, често без дори да забележат това.

Поколениято на точно тези представители на статуквото реагира твърде остро, тези млади хора най-трудно могат да бъдат заблудени, страдат от деца поради кухите фасади в семействата. Чрез поведението си те често сигнализират достатъчно сериозно за загубите в убежденията, отговорността, радостта, ценностите в живота на своите родители, а това става толкова по-интензивно, колкото по-видимо е противоречието между реалните отношения в бащиния дом и превърналото се в празни приказки идеалистично възпитание. Синовете и дъщерите най-често са тези, които изграждат антитезата: те говорят, изтъкват, действуват, докато представителите на статуквото често избягват и премълчават истинските си позиции. В този диалектически процес може да се стигне до взаимно обратно въздействие и изостряне, до преобръщане на индиректното и директното отрицание в двата лагера. Като двойка противоречия те взаимно се отричат, но без да искат, в крайна сметка дават мощен принос в голямото отрицание на своето време.

Не бива да се забравя, че често при такива двойки противоречия става дума за nihilистични варианти на позициите, които не са непременно nihilистични. Под диалектиката на nihilистичните крайности се намира сферата на обвързаността с ценностите, със смисления живот, който днес като че ли наистина е твърде стеснен и затъмнен.

Безспорно възможен е и един радостен резултат: чрез ясната драматичност в подобна криза грешките, които са я предизвикали, да станат съвършено ясни и да предизвикат мобилизирането на силите за тяхното отстраняване. Шокът, когато не е настъпил твърде късно и когато причините бързо и правилно бъдат прозрени, може да се окаже лековит. Тогава от разтърсващото преживяване на унищожаване на ценностите, на деструктивността, на саморазрушението, на отрицанието, на nihilизма възниква ново съзнание за отговорност пред целите, смисъла и ценностите.

Според мен следното диференциране би било полезно за анализа.

Нihilизъм на бащите, или буржоазен nihilизъм: появи ли се той, загубват в голяма степен смисъла си ценности като свобода, равенство, братство, хуманизъм, либералност и ред. Остава само вулгарният материализъм, голямата жажда за пари, имот, лична власт. Запазва се един лъжлив морал, който е само параван на съвършено противоположното поведение. Последствията са: сковани форми, душевна студенина, материализъм, равнодушие, скука.

Нihilизъм на синовете и дъщерите, или анархически nihilизъм — възниква като отговор: безжизнените вече бащини представи за ценностите нямат почти никаква стойност за поколенията им. Младите ги обявяват за трудно опазвани уловки, за които се извършва именно това, което противоречи на ценностите. С бурна емоция тогава се взема решение за отстраняване на цялата обществена система на бащите.

Нihilизъмът на служителите се появява, когато заради скованата йерархия, кариерата, егоцентричната полза, личния стремеж към властта се забравя задачата за общественополезността. Точно тогава умира същинският корен, прослойката, смисълът на професията се загубва. Много служители съзират тази опасност достатъчно ясно, но бързо се отказват от опита да се противопоставят на предимно удобното и носещо успехи потъване в бюрократичния апарат.

Срещу тези тенденции се наблюдава един *индивидуалистичен nihilизъм*, който се стреми да разруши механизмите на създаване на тази прослойка. Той иска да се справи без апаратите; обществото и комуникацията според него могат да се осъществяват пряко от самите индивиди.

Материалистичният нихилизъм отхвърля всичко, което няма материален израз. Той се стреми единствено към пари, имот, власт, за него не съществува никакво духовно измерение, никаква солидарност, никакво чувство за принадлежност към обществото. Временно може да се стигне до фаза на изненадваща динамичност, до големи стопански успехи, докато липсата на вътрешно човешко удовлетворение може да доведе до разрухата на субекта и много скоро да застраши и цялата система. Получава се нещо като гладна смърт сред благоденствието.

Като обратно явление може да се наблюдава *хедонистичният нихилизъм*, който радикално се противопоставя на материалната собственост, парите и стопанския успех. Единствената цел става удоволствието от живота: непосредственото удобство, ядене, пиене, приятна обстановка, сексуално удоволствие, едно „*carpe diem*“ (Хораций — „използвай времето“ — 6. пр.), при което епикурейското равнище естествено се постига много рядко. Характерен в случая е максималното дезангажиране в полза на личното удобство, стриктната егоцентричност и абсолютната дезинтересираност към съдбата на другите. В тези случаи може да се стигне до твърде забавни разновидности, когато крайно приповдигнатото чувство за безнадеждност може да бъде естетизирано в странна перверзия.

Клерикалният нихилизъм намира израз в поддържането на закостеняла, безжизнена структура и голо управление на имота, който може да донесе на църквата материално богатство, дори политическо влияние, но я отчуждава от същинските ѝ задачи. Тогава религиозните ценности се превръщат в ритуали на властта, които водят до противоположната страна на същинското религиозно призвание, а именно — до човеконенавистничеството. За възможността да се стигне до един почти метафизичен цинизъм Достоевски е дал ужасяващ пример с образа на великия инквизитор в „Братя Карамазови“.

Атеистично центриран нихилизъм, често предизвикан от подобни дегенериращи явления вътре в църквите, който често излиза далеч извън рамките на антиклерикализма и поставя акцента върху несъществуването на бога. Този атеистично центриран нихилизъм взема за доказателство за несъществуването на бога обикновено разтърсващите катастрофи в нашия свят, като Хитлер, Освиенцим, Сталин, Хиросима. Не се обръща внимание обаче, че едновременно с това се издигат аргументи против свободата на човешкото волеизлияние. Действително атеистът не е непременно нихилист — съществуват атеисти с висок хуманистичен етос, но нихилистът неизбежно е атеист дори и тогава, когато той не представя своя атеизъм по войнствен начин.

Академичният нихилизъм превръща науката и изкуството в празен формализъм. Закостенялото мислене в строго определени схеми, задушаването на новото мислене с планини от материали за познанието, унищожаването на творчеството чрез принудата на канонични правила разрешават понякога виртуозни спектакли на изкуството и науката, зад чиито фасади всъщност няма нищо. Науката и изкуството, колкото и да са различни помежду си, могат да бъдат разрушени по един и същи начин от този академичен нихилизъм.

В противоположност се наблюдават в науката *позитивистичният* и в изкуството *естетическият нихилизъм*: позитивизмът се концентрира върху конкретно обозримото и отхвърля всякакви свидетелства за ценности и норми като безсмислени. Така той на практика разрушава сковани схеми, но извън това и всички ценности и норми. Последствието е тотален ценностен релативизъм, който води до нихилизма. В естетическия нихилизъм всички

етични елементи се превръщат в абсолютен естетизицизъм и достатъчно често в тяхното противоречие. Този метод може да засегне и реалния живот, така че тогава и в действителността да изчезне всякакъв етос и да остане студеният естетизицизъм.

Деспотичният нихилизъм произтича от човеконенавистничеството на политически силните. Самият деспотизъм може да дойде и от религиозна вяра или от политически идеализъм, но деспотичният нихилизъм почива върху презрението и омразата срещу човечеството, което според него заслужава само най-твърда регламентация и потисничество. Полиция, тайни служби, милитаристичен ред и в мирно време, дори войните са справедливо бreme и средство за наказание на хората. Човеконенавистта на деспотизма може, както знаем, да достигне до световноисторически въздействия и до ужасяващ размер на цинизма.

Резигниращият, или летаргичният, нихилизъм е често последицата: пред абсолютната власт на деспотизма всяка инициатива изглежда безнадеждна. С най-черен песимизъм, с убеждението за абсолютна безизходица човек изпада в тотално самопосвещение и се превръща в пасивна частица от едно гигантско течение, което го влечи някъде в неизвестното. Колкото и да е обяснимо такова поведение, все пак да се остави да те вкарат в капана, означава най-малкото едно доближаване до нихилизма.

Догматичният нихилизъм обхваща идеологиите: той сковава предишни живи идеи, представи за цели, утопии, ценности. Често за изненадващо кратко време идеалите се превръщат в кухи фрази, ограничаващи всякаква индивидуална свобода. Дори хуманистични идеи могат да застинат в абстрактни догми и по този начин да се превърнат в тяхната противоположност. Зад догматиката, обхваната целия живот, прозира един нихилизъм, който развива толкова по-патетична теория, колкото по-малко вярват в нея нейните създатели.

В подобна ситуация може да се прояви *дионисиевски нихилизъм*, противопоставящ на тази абстрактна догматична конструкция опияняващата, необузданата, хаотичната емоция. Едно бягство в алкохолни ексцеси, в промискуитет, в безпътница, в екстатични отсъствия, в елитарна оргиастика олицетворява тотална незаангажираност. Определени области от изкуството могат да се възползват от подобни ситуации дотогава, докато невъздържаното отрицание не изпразни от съдържание и способността за художествено претворяване.

Това не означава, че почти всичко е нихилизъм, а само че нихилизъмът носи различни одежди. Същият нихилизъм се спотайва и в облекло, за което не сме и допусkali, и зад лица, които се опитват да изразяват неговата противоположност.

Разбира се, че съществуват и други нихилистични двойки освен изброените по-горе, тази типология дава възможност и за варианти. Споменатите от мен ми се струват най-важни. Показателна е констатацията, че временните опонентни двойки в своята диалектика показват вътрешна връзка, те въпреки своите често страстно износени противоречия си приличат. Често, без да се забелязва на пръв поглед, носят и съответни общи черти.

И двете могат да произтичат от описаните в началото основни поведения: активни, войнотвуващи, екстремертни, понякога пасивни, равнодушни, интровертни. В повечето случаи първичната част от позиционната двойка клонят към пасивното и равнодушното, вторичната част — към активното и въздействащо поведение. Колкото и взаимноотричащи се и взаимномразещи се да са една спрямо друга, те са вкочпени една в друга, взаимно се до-

пълват и заедно се движат към онази критична точка, от която започва или катастрофата, или дълбоката промяна.

Навярно мнозина ще бъдат изненадани от наблюдението, че в повечето случаи тъкмо тези, които поради своите драматични действия са станали отговорни за nihilизма, не са започнали с формирането на nihilистичните тенденции. Те реагират открито и видимо на прикрития nihilизъм, който много отдавна преди това се е развил зад представителните фасади. В унаследените къщи и дворци обикновено най-напред възникват онези мъгляви, относителни типове nihilизъм, на които след това новите поколения отвърщат с брутална сила, с хаос, с екзалтирана безпомощност, разрушителен гняв и саморазрушение.

Най-коварно е, когато благосъстоятелни граждани на запад и функционери на комунистическите общества на изток не забелязват, че се хлъзгат в мъгълността на относителния nihilизъм и все повече и повече извършват външни социални и технически автоматични действия, насочени да съхранят за още известно време утвърдените форми на живот. Nihilизмът възниква най-често там, където най-малко се предполага. Най-опасните nihilисти често са тези, които изобщо не знаят, че са такива.

Несъмнено nihilизмът се появява главно тогава, когато религиите губят свежестта си или изчезват. Когато не съществува никаква върховна ценност, останалите ценности са вече застрашени дори и тогава, когато не са обречени непременно на отмиране. Някои естетически хуманисти, като Антон Чехов, Афанасий Фет, Александър Блок или Емил Зола, Зигмунд Фройд и Алфред Адлер, Албер Камю и Жан-Пол Сартр, са доказали, че е възможен морал и без бог.

Както вече споменахме, nihilизмът във всичките си форми възниква само извън вярата в смислеността и в бога, защото nihilизмът и богът или смисълът взаимно се изключват. Смесените форми възникват от полусъстоянията на едно или друго място.

Възбност nihilистичните тенденции са заложили в някои религии. Осветляването на nihilистичните елементи в източноазиатските религии, примерно в будизма или в hindуизма, може да остане запазено право на теоретиките на религиите. При християнството тъкмо онези признания или фази на религията, почиващи изключително строго върху бога и отвъдното и обърнали гръб на земното и сегашното, подготвяха почвата за един покъсен nihilизъм. В рамките на религията отрицанието на света от бога и животът след смъртта са смислово свързани. Угаснал ли религиите, вярата в бога, остава единствено само отрицанието.

Ортодоксалната църква отива твърде далеко в своето мистично отрицание на света, така че тези, които след влиянието на радикалното просвещение не вярват повече в бога, се оказват в същинския nihilизъм. Така и от Русия тръгва първото политическо движение на nihilистите: Тургенев, Херцен, Бакунин формулират и практикуват един nihilизъм, разпространен се първоначално главно на Запад.

Бароквата фаза на католицизма и повлияните от нея страни клонят също към nihilизма. Дълбоката проникнатост на човека от привидно целомъдрие, от мисълта за преходност и нищожност на света, от убеждението, че животът е само един сън, при това един лош сън, се превръщат в nihilизъм в онзи миг, в който богът, отвъдното, божествената справедливост и милосърдие са престанали да бъдат нещо от само себе си разбиращо се.

Във Франция, и особено в Париж, е имало благоприятен климат за nihilизма, при което латинско-френското рацио постоянно е допринасяло ко-

муникативният разсъдък да не бъде изцяло изключен. Това става по-радикално в Австрия, където отрицанието в стила на един естетически и хедонистичен нихилизъм е не само широко практикувано и се пресъздава в изкуствата, а по времето на националсоциализма достига една ужасяваща и неочаквана кулминация. В Германия нихилизмът възниква както в бароко-католическите, така и в протестантските области, но катастрофата, до която Хитлер довежда страната, остава ненадмината.

В районите на ортодоксалното и на бароко-католическото християнство религиозността остава дълго време силна и всеобхватна. Заплахата обаче става изключително голяма, ако там елементите на един земен релативизъм и нихилизъм се увеличат, да кажем, под мотото: „И без туй всичко е еднакво“, както в стиха на Нестрой от „Скитникът“, където е казано: „светът в никакъв случай няма още дълго да устон.“ Угасне ли там вярата в бога, нихилизмът достига кулминация.

Фойерверк от политически идеи, фантастична екзотика от културни явления илюминират обикновено времето на прехода. Все още съществува духовната и обществената среда на религиозно изразената епоха, в която се разпалва нихилизмът и която едновременно го подхранва и пази. Русия преди комунистическата революция, Австрия и Германия преди Хитлер дадоха едно смайващо многообразие от обществени контрасти, от политически противоречия, едно пишно разгръщане на художествени таланти. Би могло да се каже, че това беше един пищен слънчев залез, при което може още да се допълни: в историята слънцето се стреми винаги отново да изгрее. Почесто, отколкото се предполага на това място, където е залязло, а понякога — и не чак толкова късно.

Вярно е, че на тъмно всичко е еднакво, че нищо не може да се различи. В такова състояние обаче бихме могли да останем само временно, за кратък период. За нихилизма и неговите форми на проявление не става повече дума от момента, в който той престане да се откроява от другочувственото обкръжение. Разпознаването е преживяване на контраста. Дори когато една или друга личност субективно би могла да чувствава обратно, реалната и духовната среда е едноцветна, а то става ясно тъкмо от факта, че нихилизмът на този фон повече не се очертава. Една недействителна нощ, тъй като животът наоколо протича с толкова разнообразие, с толкова движение, с толкова ярки светлини. Все пак безспорно би могло да има безброй поводи за радост, в някои часове нашето съществуване прилича на сън наяве. Движим се върху летящи килимчета, изпреварваме времето, пътуваме в приказни коли, превръщаме зимата в лято, наслаждаваме се на даден комфорт, далеч надминаващ онзи на кралете от времето на барока — и все пак не радостта е основното чувство на нашето време.

Една отрицателна сила като че ли поглъща цветовете, като че ли обезстойностява насладата от лукса, който ни заобикаля — това е нихилизмът като агресивно и дебнешо унищожение на ценностите. Естествено, фонът е възможният апокалипсис на човешката ръка. Много по-малко опасна ни се струва в замяна един вид психохимическа субстанция, почти невидима за нас, защото сме свикнали с нея. Усещаме само нейното въздействие, защото най-прекрасните успехи на нашите действия в момента на тяхното възникване вече започват да увяхват и ни отнемат удовлетворението, което сме очаквали от тях. Ако успеем в тази субстанция да разпознаем нихилизма, навярно ще бъдем в състояние да намерим противодействие.

Актуалното минало на ниҳилизма. Атеизъм и револуция

За да разпознаем особеностите на днешния ниҳилизъм, трябва неизбежно да се занимаем с неговата история. Налага се да си служим с две, при цялото им сходство коренно различни групи: с „историческия ниҳилизъм“ и с ниҳилизма на нашето съвремие.

„Историческият ниҳилизъм“ показва три течения, които отчасти преминават едно в друго, но въпреки това изразяват своята индивидуалност и някои главни географски линии. Става дума за „философския ниҳилизъм“, който е имал дълбоки корени в Германия, по-нататък за „политико-социалния ниҳилизъм“, който е действувал предимно в Русия, и за „естетическия ниҳилизъм“, който се наблюдава в особено разнообразие във Франция и Англия.

Всички тези течения на „историческия ниҳилизъм“ се появяват в повечето културни страни на Европа във втората половина на миналия и в първото десетилетие на нашия век, но както вече казах, са съществували и някои центрове на тежестта. Те всички си приличат по своето влияние върху политиката, при което политическата сила на „политико-социалния ниҳилизъм“ дава най-силното си отражение в историята.

Почти невъзможно е едно точно диференцирано деление на теченията в „историческия ниҳилизъм“ поради гъстите пресечни точки и тяхната широка едновременност, тъй че аз тук ще приведа трите течения, но ще ги разгледам главно в аспекта на техните въздействия в областта на културата.

Понятието „ниҳилизъм“ се събужда, когато след влиянието на Френската револуция стремежите за освобождаване от религията, от вярата в бога започват да придобиват все по-голяма важност. В началото понятието „ниҳилизъм“ се употребява в критически аспект: германският философ Фридрих Хайнрих Якоби нарича през 1799 г. в едно открито писмо до Фихте тенденциите за отстраняване на религията ниҳилизъм, който сам се е обожествявал, сам се стопявал „постепенно в своето собствено нищо“. За Франц Бадер ниҳилизмът е „деструктивна интелегентска злоупотреба с религията“, във връзка с това той говори за „разрушителни машиници“, за „фурия на разрушението“ (1824). Клеменс Брентано и Фридрих Шлегел многократно споменават ниҳилизма в смисъл на „законов произвол на духа на времето“, както формулира и Жан Паул в своето „Въведение в естетиката“. Недостатъчно изясненото по отношение на авторския си произход произведение „Нощни бдения на Бонавентура“ води като документ на романтиката тъкмо в ниҳилизма. Карл Гуцков през 1853 г. публикува разказ под заглавие „Ниҳилистите“.

В понятието „ниҳилизъм“ се крие латинската дума „nihil“, ще рече нищо, която етимологично произхожда от „nihilum“, което ще рече „нито нишка, нито косъм“. Аугустин нарича вярващите в „нищото“ „ниҳилисти“, по-късно подстрекателите, вярващи в „нищото“ или в „погрешното“, биват наречени „ниҳилианисти“.

Понятието „ниҳилизъм“ се превръща в мото, събудило безпокойство в цивилизования свят, когато през 1862 г. Тургенев в своя програмен роман „Бащи и деца“ чрез Базаров, студента по медицина, изгражда образа на ниҳилиста. Тук понятието се използва и героизира от самите „ниҳилисти“ в положителен смисъл. Дефиницията на ниҳилизма в това произведение практически е не толкова остра, но вълнуващото описание на трагиката на сим-

патичния Базаров е невероятно въздействаща: „Нихилистът е човек, който не се огъва пред никакъв авторитет, който не възприема никакъв принцип на юнашко доверие, колкото и да е свят този принцип.“ На възражението, че не може само да се отрича, а трябва и да се гради, Базаров отвръща: „Безспорно, но това не е наше дело. Първо трябва да се разчисти място за новата постройка“ и „Днес отрицанието е най-полезното, което може да се направи, следователно ние ще отричаме.“

Когато един от „бащите“ поставя въпроса: „Акция — сваляне на властта, но как ще я сваляте, като не знаете защо искате да я свалите?“, той получава отговор: „Ще сваляме, защото сме сила . . . Силата не дава отчет“ — нихилистите съвсем съзнателно не поемат никаква отговорност. „Един обикновен химик е десетократно по-полезен от който и да е поет“, смята Базаров, мисъл, която, най-парадоксалното е, че чрез романа на Тургенев успешно се разпространява. Но Тургенев — а това Базаров прави твърде достоверно и искрено — не го вижда само едностранчиво положително, той показва противоречията на външно непоклатимата витална фигура. При разговор на Базаров с приятеля му Аркадий долавяме някои неща от този негативен фон: „ . . . не като нас, които се саморазрушаваме“, се казва там, и „ . . . докато в моята душа скука и омраза . . .“, след което Аркадий на озадачения въпрос за своя идол получава отговора: „Човекът е странно същество. Ако така отстрани и от разстояние се наблюдава голият живот, който бащите водят тук, наистина човек се пита — има ли нещо по-добро? Ядеш, пишеш — и имаш съзнанието, че го вършиш съвсем съзнателно и правилно. И въпреки това няма никаква стойност — скуката те съсипва.“

Може би Базаров, студентът по медицина, се опитва да прави преврат в полза на бедните селяни? Към края на романа Тургенев го казва съвсем ясно: „ . . . той и не подозираше, че в очите на селяните бе един глупак.“ И — най-общо относно другите. Веднъж през нощта Базаров казва на своя приятел Аркадий: „Братче, . . . трябва ми удобни идиоти. Наистина не е работа на боговете да се занимават с грънчарство“, на което Аркадий засегнато пита: „Значи ние сме богове? Искаш да кажеш, че ти си богът, а аз съм идиотът?“

Актуалността на тези изречения може да ни слица. Нейната свежест е още по-изненадваща, защото след появата на този роман станаха грандиозни преврати, руската революция и широката промяна на целия свят.

Излезлият през 1863 г. роман на Чернишевски „Какво да се прави?“ е друго известно произведение на нихилизма. Невероятно влиятелният Александър Херцен се идентифицира в една статия за Тургеневия „Бащи и деца“ с Базаров и пише: „Нихилизъм — това е логиката без ограничения, това е науката без догми, това е безусловното смирение пред опита и непротиворечивото възприемане на всякакви последствия, от каквото и естество да са те, ако произтичат от наблюдението, ако са изискани от разума. Нихилизъмът не редуцира *нещо* в *нищо*, а открива, че *нищото*, което се взема за *нещо*, не носи оптическа измама . . .“

Заблуда е да се застъпва мнението, че понятията „нихилизъм“ и „нихилист“ се употребяват само като обидна дума. Не само в романа на Тургенев тази дума чрез образа на Базаров е симпатично и вълнуващо персонафицирана, а самият Базаров с гордост се нарича нихилист. Писарев написва ентузиазирана статия за нихилиста Базаров. Кравчински, осъществил през 1878 г. смъртен атентат срещу Мезенцев, шефа на руската полиция в Петербург, написва под името Степняк романа „Андрей Кожухов, пътят на нихилиста“. Същият Степняк обяснява в своята книга „Подземната Русия“, излязла през

1882 г. на италиански и две години по-късно — на немски, следното за ни-хилизма: „Първо думата беше употребявана в презрителен смисъл, по-късно обаче бе възприета от презрените като партийна гордост, както често се случ-ва в историята.“

Като в никоя друга страна тъкмо в Русия се забелязва също онзи ни-хилизъм, който изобщо не е бил окачествен като такъв и изобщо не е получил такова определение. Скритият нихилизъм в установените аристократични кръгове намираме в Пушкиновия „Евгений Онегин“, в Лермонтовия „Герой на нашето време“, в Гоголевия помещик Тентетников в „Мъртви души“, в образите на трагично разкъсваните аристократи от романите на Достоевски.

Разлагачият се в бездействие помещик, потъващият в скуката си като представител на една категория на безконечността Обломов от излезлия през 1859 г. едноименен роман на Иван Гончаров се превръща почти в олицетво-рение на онова висше руско съсловие, което пропилява дни и години с чув-ството на безсмислие, резигнация и в мечтание като бягство от действител-ността. Може да се разглежда като поанта, че германският приятел на Об-ломов Щолц изрича понятието „обломовщина“ в един роман на немски език. В отговор той чува: „Обломовщина, повтори Иля Илич бавно, чудейки се над тази странна дума и натъртвайки на всяка сричка — об-ло-мов-щи-на.“ Николай Добролюбов, един от най-интересните и най-надарените сред ни-хилистите, започва след това яростна полемика на тема „Що е обломовщина?“, в която той напада тъкмо това потъване в цялостната парализа на бездей-ствието.

От казаното става съвсем ясно, че в случая се срещаме с „политико-со-циален нихилизъм“, чийто център на тежестта се намира при руските интелек-туалци. Някога така често използваното понятие „нихилисти“ обхваща в Русия преди всичко социалреволюционери и анархисти. Тъй като обаче рус-наците подготвят революцията в своята родина от чужбина — мнозина са били прокудени, — тяхната дейност има силно въздействие също и на Запад. Към това се прибавя фактът, че революционери като Александър Херцен, благородника Бакунин, княз Кропоткин и техните привърженици са имали твърде много пари на разположение, предоставени им, за най-голяма изне-нада, от среди на руската аристокрация. Центровете на нихилизма и анар-хизма са Генуа, Аскона, Бери, Цюрих, Париж, Лондон; животът на револю-ционерите в никакъв случай не е бил застрашен от бедността.

Отново един руски роман много точно и завладяващо дава информация за живота, мисленето и произхода на тогавашните „нихилисти“, романът „Бесове“ от Фьодор Достоевски. Достоевски, който в по-ранните си години поради своите либерални възгледи бива осъден на смърт и после помилван на осем години принудителен труд в Сибир, принадлежи по-късно към най-изявените противници на нихилистите: в „Бесове“ през 1871 г. чрез Старво-гин, Пьотр Верховенски, Кирилов и Шатов той изгражда четири образа на нихилистичната и революционна „Тайна организация“, които трябва да под-готвят почвата за по-късни събития, както още тогава Достоевски предусаща. Пьотр Верховенски е съзнателното копие на Нечаев, една от най-спорните и брутални фигури сред тогавашните нихилисти. Поразителна е приликата в техните аргументи и действия и с днешните събития.

„Тайното общество, организацията, мрежата“ работи с убийства, скан-дали, заклеявания „с цел постоянно разклащане на фундаментите, с цел едно системно разлагане на обществото и на всички елементи, за да се обез-куражат всички и да се превърнат в едно тесто“. По този начин обществото щяло „да бъде доведено до несигурност, ще се поболее и изнеможе, ще стане

цинично и невярващо“ — и точно тогава ще настъпи моментът „мрежата“ да поеме господството.

Въпреки голямата разлика в средата и обществото от онова време в сравнение с днешна Европа много от тези думи днес звучат озадачаващо актуално. Също и стремежите за създаване на революционно списание сред интелектуалните кръгове на Петербург със съдействието на богатата вдовица на генерала и собственичката Варвара Ставрогина (майка на Николай Ставрогин) биха могли с всичките си гротескни детайли да се осъществят по същия начин и в Париж или Франкфурт през последните двадесет и пет години.

В „Бесове“ на Достоевски Пьотр Верховенски обяснява на своите съзаклятници: „Те са призвани да обновят остарели, поради дългото бездействие прогнили конструкции . . . Всяко тяхно действие първоначално има за цел всичко да се събори: както държавата, така и нейният морал. Ще останем само ние, които сме предопределени да вземем властта . . .“ Инженерът Кирилов споделя: „Животът е болка, животът е страх, а човекът е нещастен. Сега всичко е болка и страх . . . Сега животът се дава на човека, за да се мъчи и да се страхува, а тъкмо в това е цялата лъжа. Сега човекът още не е истински човек. Ще има един нов човек, един щастлив и горд човек . . . Който преодолее болката и страха, той самият ще бъде божество. А онзи бог тогава няма да го има . . . Човекът ще бъде бог.“

В онези представи на руските нихилисти понятията „нихилизъм“ и „анархизъм“ се сливат, а тъкмо тяхното осцилиране увеличава привлекателната сила. Във всеки случай Достоевски разпознава в този с толкова неопределени емоции фантастично изпълнен „социален нихилизъм“ централна тема със застрашителни размери. В „Бесове“ неговият управител Андрей Антонович фон Лембе се провиква: „Пожар! Ето го нихилизма! Пламне ли нещо, значи е нихилизъмът!“

Бакуниновата „Пропаганда на действието“ и „Катехизис на революционера“ на неговия ученик Нечаев, самият той въвлечен в едно убийство и множество терористични акции, както и действията и писанията на Кропоткин и на много други създават климат на бунтарство, който все по-нашироко се разпростира. Лозунгите звучат така: „Вдъхновение, живот, един нов свят без закони и същевременно свободен“ или „Не трябва да поучаваме народа, а да го поведем на въстание“ при Бакунин, или при Нечаев: „Ние не познаваме никаква друга дейност, освен изстреблението . . . В тази битка революцията благославя всичко в еднаква степен“ и „Всякакви меки и размекващи чувства трябва у революционера да бъдат задушени от студенина . . . Ден и нощ той трябва да има само една мисъл, само една цел — безмилостно разрушение.“ Бакунин, човек от благороднически произход, използва между другото речника на своята някогашна консервативна среда, казвайки: „За да могат да се насъкат хората, трябва човек да влезе в съюз с дявола.“

В последните десетилетия на миналото столетие се събужда един почти епидемично разпространен тероризъм, който съчетава теорията с практиката. Бакуниновата „Пропаганда на действието“ дава конкретни резултати. Както вече споменах, в Петербург Степняк пробужда шефа на полицията наскред улицата, след това се включва в революционни кръгове в Лондон и публикува наръчник на партизанската война. Съвместно с Малатеста в Италия той е въвлечен в престрелки и организира малки въстания. Срещу краля на Италия Виктор Емануил II е хвърлена бомба, наскоро след това крал Умберто I в Неапол е нападнат с нож, после се стига до два бомбени атентата срещу Умберто и неговата жена. Почти по същото време стават и два атентата срещу германския кайзер Вилхелм I, друг — срещу испанския крал Алфонс XII.

Цар Александър II е убит през 1887 г., а кайзеринът на Австрия Елизабет — през 1898 г. Атенатите срещу президенти, министри, висши военни и правителствени служители се увеличават застрашително.

И сред буржоазните среди трябва да се взривят редът, мирът и „фалшивите ценности“: театър вариете в Лион, както и безобидните кафенета в Париж или Парижката камара на депутатите се превръщат в арена на бомбени атенгати. Емил Хенри чрез бомбени атенгати на обществени места устройва кървави бани и се аргументира с идеите на Бакунин: „Никога няма да разрушите анархизма. Неговите корени са твърде дълбоки, той възниква в душата на едно корумпирано, пропадащо общество, той е грандиозна реакция срещу установения ред . . . Накрая той и вас ще помете.“

Германецът Йохан Мост разпространява анархизма в САЩ с дело и слово чрез многобройни бомбени атенгати и чрез своята книга „Наука за революцията“, наръчник за производство и употреба на саморъчни взривни тела. В нея той между другото пише: „Един фунт от това добро вещество динамит има много по-голяма стойност, отколкото цяла планина избирателни бюлетини — не забравяйте това!“ През 1901 г. американският президент Маккинли е убит в Бъфало.

От друга страна, симпатията на някои писатели и творци към анархистичното движение отива твърде далеко. По повод атенгатора, убиеца и взломджията Равахол писателят символист Паул Адам пише: „В това време на цинизъм се е родил за нас един светец.“ Към кръга на анархистичното списание „Револтѐ“ в Париж спадат толкова различни личности като Алфонс Доде, Анатол Франс, Стефан Маларме, художниците Синяк и Писаро. В това списание могат да се прочетат и откровените думи на Кропоткин: „Легалният терен . . . трябва да бъде напуснат, за да пренесем нашите действия върху терена на беззаконието, където се намира единственият път, водещ към революция . . . Пропагандата на действието е от най-голямо значение в градовете . . .“ Всички тук споменати факти са само една нищожна частица от тогавашните анархистични действия.

Цитираният по-горе Емил Хенри със своето ужасяващо пророчество, че анархизмът някой ден ще „унищожи установения ред“, трябва да е имал право; когато анархистично-националистическите атенгатори през 1914 г. в Сараево убиват престолонаследника, това се оказва началото на един срив, довел до Първата световна война, до революцията в Русия, до Хитлер и Втората световна война.

Още преди средата на XIX век сред много интелектуалци, но и в среди, само привидно интелектуални, в безброй салони на Европа песимизмът на Шопенхауер има изненадващо влияние. Неговото отрицание на волята за живот, неговото учение за опита на земята да се постигне нирвана, неговото убеждение за безсмислеността на световната история намират отклик, който не може да не изненада. Философските нападки на Лудвиг Фойербах срещу християнството и религията навсякъде се обсъждат. Още по-близо до нихилизма довежда Макс Ширнер с произведението си „Единственият и неговата собственост“ от 1845 г., в което той отрича държава, църква, бог, всякакъв авторитет, всякаква стойност, всякакъв идеал и отрежда право на съществуване единствено на това, което „на мен единствения“ ми служи.

Фридрих Ницше е почти късен свидетел на един напреднал нихилизъм, който той не само с проникателност описва, но и за който по твърде противоречив начин допринася. „Философският нихилизъм“, чиято основна тежест се пада на Германия, се развива със забележителни тласъци и скокове по-

нататък. В Нищевия „Завет на осемдесетте години“ или „Воля и власт“ (отпечатана 1901—1906) е написано: „Това, което разказвам, е историята на следващите два века. Описвам какво ще дойде: *възходът на nihilизма*. Тази история и сега може да се разкаже, защото самата необходимост вече действа. Това бъдеще говори вече със стотици знаци, тази съдба се манифестира вече навсякъде, за тази музика на бъдещето вече всички уши са наострени. Цялата ни европейска култура отдавна вече се движи с инквизиращо напрежение, нарастващо от десетилетие на десетилетие, като към някаква катастрофа — неспокойно, мощно, прибързано, подобно на пълноводна река, която иска *края*, която повече не може да се осъзнае, която се страхува да се осъзнае.“

Нище прозира: „Какво означава nihilизъм? — *Че най-висшите ценности се обезценяват*. Липсва целта. Липсва отговорът на „защо?“ И по-нататък: „Целият *идеализъм* на досегашното човечество е на път да се превърне в *nihilизъм* — с вярата си в абсолютната липса на ценности, а това ще рече — поради безсмислието.“ С изречението „Няма нищо по-полезно и по-нужно за стимулиране от един последователен *nihilизъм на действието*“ се стига до почти дословно съвпадение с Бакунин.

В „Генеалогия на морала“ през 1887 г. той пише: „Тъкмо в това е проклятието на Европа — със страха си от човека ние предадохме и любовта си към него, и страхопочитанието си пред него, и вярата си в него, дори волята си към него. Обликът на човека вече изморява — какво е днес nihilизмът, ако не *това?* . . . Ние се уморихме *от човека* . . .“ Нищевият съдбоносен стремеж естествено е на мястото на човека да се възцари свръхчовекът.

Когато Нище казва: „Nihilизмът е на прага — откъде се взе този възможно най-зловещ гост?“, трябва да признаем, че той като никой друг го разпознава, но и че той самият, обявявайки „Бог е мъртъв“, чрез своето разрушаване на религията, чрез пророчеството за „свръхчовека“, чрез възвеличаването на „русия изверг“ по ужасяващ начин помага да се прокара пътят тъкмо на този nihilизъм.

Под влиянието на Нище освен безбройните други философи и поети се намират Мартин Хайдегер и Готфрид Бен. Хайдегер създава една изключително усложнена атеистична мистика на нищото. С нещо като героичен nihilизъм Готфрид Бен заявява: „Зависи, разбира се, какво прави човек със своя nihilизъм.“ Той говори за „формотворческата сила на нищото“, а най-ясно изразява своята позиция в статията „След nihilизма“ (1932): „Всички погубени ценности да оставим да си бъдат погубени, всички изпети мотиви от теистичната епоха да оставим да си бъдат изпети, но цялата тежест на nihilистичното чувство, цялата трагика на nihilистичното преживяване да положим във формалните и конструктивните сили на духа, да ги отглеждаме, съграждайки едни съвсем нови за Германия морал и метафизика на формата.“ Много нестабилна основа, както скоро стана ясно.

Готфрид Бен през 1933 г. поема „отдела за поезия“ в преобразуваната от Гьобелс „Пруска академия“ и определя националсоциалистическото движение като: „ . . . революция, чиито тези обхващат проблемите на изкуството, най-фините формални вибрации на поетичното, със същата тежест, със същата сериозност, както и проблемите на стопанството и на материалната сфера.“ Пет години по-късно все пак Готфрид Бен напуска академията и бива изключен от Имперската камара на културата.

Съвсем ясно и откровено пише за nihilизма Ернст Юнгер, който в своя първоначален период, въздействайки зловещо, допринася за един романтично войнстващ „героичен nihilизъм“. В неговото по-късно из-

следване „За линията“ се казва: „Една добра дефиниция би могла да се сравни с разкриването на причинителя на рака. Тя не би означавала лечение, но все пак е предпоставка за него дотолкоз, доколкото хората изобщо могат да въздействуват.“

Жан-Пол Сартр главно в произведението си „Битието и нищото“, Албер Камю между другото в „Митът за Сизиф“ развиват някои мисли на Ницше, Хайдегер и Готфрид Бен твърде индивидуално.

Междувременно в реалността на средна Европа разпространението на мирогледния и политическия хаос става все по-застрашително. Най-накрая се изкачи националсоциализмът като една сила, окачествена по-късно от Херман Раушинг като най-силен израз на нихилизма. Националсоциализмът обаче осъществи своя успех сред населението чрез слова, които бяха в пълна противоположност на нихилизма. Във възвишения езиков речник много често става дума за „ценности“, за „едно велико време“, дори за „всемогъщия“, за „предчувствие“. Начинания с положителните определения „сила чрез радост“ или „вяра и красота“, а по-късно „зимна помощ“ стават реалност. Като лозунг срещу нихилизма и анархизма навсякъде е обявено: „Да си германец, значи да си ясен.“

Тъкмо яснота липсва обаче не само в книгата на Розенберг „Митът на ХХ век“, а и във всички обяснения и идеи, които имат задача да нагорещат само емоциите. Ценностите, за които се говори патетично, са съмнителни: раса, северно германство, милитаризъм, твърдост като стоманата на Круп, общото благо е над личното — всичко това трябваше да имитира противопоставяне на нихилизма, което по-късно се превърна в негово превъплъщение с чудовищни размери.

В Съветския съюз се осъществи сходно развитие: успехът на идеите на комунизма може да се обясни с това, че много от тях изглеждаха като наследени от нихилизма на Базаров, че едновременно с това комунизмът се яви като вид религия срещу нихилизма. Тъкмо това огромно противоречие му осигури широко въздействие.

След това Сталин догматизира политическата ерзацрелигия, обърна идеалите, овладели някога младежта, в пълната им противоположност, унищожи десетки хиляди революционни интелектуалци, прокуди милиони селяни и работници и ги остави да измрат по лагерите. Базаровият социален нихилизъм бе отстранен и се осъществи един нов деспотичен нихилизъм със страховити размери.

След катастрофата на Втората световна война, която струваше 55 милиона жертви, деструктивната сила на нихилизма първоначално изглеждаше изчерпана. Който беше оживял, независимо от коя страна, беше спасен. Не само в разрушените страни, навсякъде се създаваше впечатление, че всичко започва отначало. Победата над Хитлер събуди нови сили, ужасът беше свършил, неговите причини, както се смяташе, се отнасяха към миналото и не биха могли да се върнат.

От известно време се налага да мислим по друг начин. Паралелите с онези събития и разсъждения, предшествували голямата катастрофа, от няколко години стават все по-ясни. Отново има признаци на нов вид нихилизъм и на един нов декаданс, макар и да не се наричат така и рядко се възприемат като такива. Поразяващата актуалност на приведените цитати говори достатъчно добре.

Във всеки случай световната история е търпелива. И това може да се извлече от историята на нихилизма — преди всичко от руския „политико-социален нихилизъм“. Образът на Базаров се изгражда през 1862, Ставрогин,

Пьотр Верховенски, Кирилов и Шатов са създадени като образи през 1871 г. В „Бесове“ на Достоевски може да се прочете: „Никога досега Европа не е била пълна с толкова враждебни елементи, както в наше време — сякаш всичко е легнало върху динамит и чака само искрата.“ През 1875 г. Достоевски пише в своя роман „Юноша“: „Ние всички живеем като в пощенска станция и сякаш още утре трябва да напуснем Русия, всички живеят така, сякаш си мислят: дано поне и аз да успея.“

Повече от четири десетилетия до 1917 г. са нужни на тогавашния руски свят, за да рухне. Безбройните алармени сигнали с оглушителна интензивност, апелите с неповторимо детайлирана нагледност се възприемат от тези, които все още нещо могат да променят, без никаква или с много закъсняла сериозна реакция.

Днешните алармени сигнали са сходни с тогавашните, чрез познанието на историята те се оказват застрашително усилени. Дали не трябва навреме да им обрнем внимание?

Мутацията на нихилизма.

От епидемията към пандемията

Къде са всъщност разликите между „историческия нихилизъм“ и „днешния нихилизъм“, къде са общите черти? След като установихме при „историческия нихилизъм“ трите течения — на „философския нихилизъм“ с главните представители в Германия, „политико-социалния нихилизъм“ главно сред руските интелектуалци и „естетическия нихилизъм“, започнал от Франция и Англия, — трябва отново да се върнем към нихилизма на съвременето.

Наследството на тези три течения на „историческия нихилизъм“ не е угаснало, а по-скоро невероятно се е разширило. Всъщност ние свикнахме с тези течения и вече не сме изненадани, когато на безброй места се явяват подпочвени води и течението става по-пълноводно. Въпреки нашия комфорт ние живеем върху няколко острова и отглеждаме илюзията, че това винаги е било така и че приливът все някой ден ще се оттегли.

В почти всички проблеми на съвременето се крият вирусите на онази епидемия, която отдавна се е превърнала в пандемия и която, да живеят някак с нея и може би да умрат с нея, много хора вече възприемат като нещо естествено. В политиката, в стопанството, в обществения ред, в училищата, семействата, църквите, в конфликта на поколенията се срещат онези тенденции към унищожаване на света, на разрушението, саморазрушението, самоотричането, които превръщат повечето от нашите проблеми на първо време в неразрешими.

Понякога нихилизмът на нашето съвремие изглежда като съвкупност от всички предишни нихилизми, но това впечатление лъже — осъществена е една мутация, довела до онези навсякъде съществуващи и същевременно толкова трудни за осъзнаване заплахи.

Мутацията, която застрашително характеризира „нихилизма днес“, може да се опише чрез факта, че този нихилизъм като масова епидемия се е установил в психиката на толкова много хора. От някогашния „исторически нихилизъм“ с неговите три течения, които в известна степен можеха да се отделят едно от друго, се е появило едно масово явление, превърнало се в част от човека, при това един психически елемент от такава важност, че често

потърпевшият не е вече в състояние да забележи причината за опасността, тъй като тя се е превърнала в негова втора природа.

Става дума за един „психологически-невротичен nihilизъм“, за един „патологично деструктивен nihilизъм“, ако трябва да се изясни nihilизмът днес.

Как се стигна до тази мутация на „историческия nihilизъм“ в „патологично деструктивен nihilизъм“ днес? Би могло да се каже: чрез смесване на nihilизма и невротата, чрез един вид ядрено сливане на nihilизма и невротата. Те са причината за онова експлозивно развитие, за онази пандемия, обхванала днес почти всички отношения и проблеми.

„Философският“, „политико-социалният“ и „естетическият“ nihilизъм, които заедно образуват „историческия nihilизъм“, са опасно достатъчни, но най-често оставаха в сферата на една донякъде рационална разбираемост. Невротите са заболявания с индивидуална проблематика. Свързването на невротата с философски, политически и естетически елементи се съгъстява в една невероятна опасност.

Естествено в сравнение с такава интервенция над човешката същност безбройните по-раншни nihilизми изглеждат като безобидни етюди, като игриви предварителни форми, колкото и драматично да са въздействували някога. Днес един атеист само защото е такъв, не се разглежда като nihilист. Това, което той мисли и върши в хуманитарната област, е най-същественото. Един антиклерикал не може да бъде наречен nihilист само заради това, че той се противопоставя на църквата. Един социален революционер идеалист дотогава, докато избягва ирационалното разрушение, не може да бъде причислен към nihilистите. Един самоубил се от страх пред сигурната си смърт от раково заболяване не може днес да бъде окачествен като nihilист.

В този смисъл станахме предпазливи с понятието „nihilизъм“. Но станахме пък и толкова внимателни, че изцяло го прогонихме. Nihilизмът се задълбочи действително до един психопатологичен феномен, който обхваща групи от хора, цели народи и безброй много индивиди.

Тук аз ще разгледам само преддверието на видимо все още нормалните и често всекидневните относителни видове nihilизъм, които наистина винаги са съществували, но които днес твърде лесно попадат в силовото поле на невротичния и психопатичния nihilизъм. Днес nihilизмът започва — както някога „историческият nihilизъм“ — като някакво първоначално, почти несмушаващо кожно заболяване. И в нашата действителност в смисъла на онтогенезата първоначално са твърде разпространени само локално смущаващи белези, напомнящи за „историческия nihilизъм“, докато чрез внезапна мутация се оказват нападнати най-важните за живота органи. Не само че се появяват някои възпаления по повърхността на тялото, но вече са застрашени психическият център, разумът, сърцето, кръвообращението, чувството за равновесие. Така и днес биха могли много ясно да се наблюдават все още безобидно действащите симптоми. Ето някои от често почти незабележимите следи и белези, които свидетелствуват за същинския nihilизъм:

— Едно удобство, позоваващо се на непроменимостта на отношенията и също така характерно със съмнението във всичко и всеки (защото всяко усилие и без това е напразно), а от друга страна, се действа за отстраняването на всякакви съмнения и за най-висше самодоволство.

— Последница от това е равнодушието. Неучастието във всякакви събития наоколо, в събитията, които могат да се наблюдават в света, в радостни и трагични обрати, войни, глад, но също и във всичко това, което се извършва в непосредственото обкръжение. Има истински майстори на дезангажираност-

та, виртуози на равнодушието, които гарнират собствения си егоизъм с най-добри аргументи и най-голямо благоразположение.

— Първата последица от този релативен нихилизъм на равнодушието е скуката. Тя съвсем не е така лесна за разпознаване, тъй като главно в началния си стадий може да бъде прикрита с енергично свръхстарание. Вътрешната празнота на скуката се запълва от деловитост, външна активност, а едва по-късно се установява едновременно с нарастващата умора, че това усилие е било напразно. Равнодушието в същността си не се е променило, а проявата на неговите последици — скуката, само за известно време е била заглушена, без да е изчезнала. Стресът от своя страна мултиплицира тъкмо скуката. Това естествено не се установява веднага, а твърде често днес се стига до т. нар. криза на средния живот.

— Твърде ясни белези са бягството в алкохола, злоупотребата с медикаменти и наркотици.

— Друг относителен нихилизъм е фриволността спрямо истината. Дали ще се каже това или онова, дали ще се постъпи по един или друг начин, не било съществено, решаващо било само как да се излезе от конкретната ситуация. Наскоро след това възниква среда и общество, в което нито една дума повече не е истина и нито едно действие не е честно.

— В безкритична толерантност — често несъзнателно — може да се съдържа значителен цинизъм, а с това — и нихилизъм: обслужва се пазарът, доставя се това, което там се харесва, и по този начин се осъществява самоуспокоението, че пазарът и мнозинството желаят винаги правилното. Правилното, това, към което би трябвало да се стремим морално и практически, било тъкмо това, което мнозинството (и пазарът) желаят. Опитът на две столетия направил едно повече от точно второ изясняване, че това в никакъв случай не е така, но с пренебрегване на прозрението може твърде успешно за кратко време да се действа в посочената посока, което и се върши в най-широк размер.

— На значително интелектуално равнище може да стои онзи релативизъм, който придава почти еднаква стойност на всичко и по този начин насочва кормилото към нищото.

— Стремещът към власт заради самата власт не е нищо друго освен прикрит нихилизъм, при което чувството за власт трябва да уравни вътрешната празнота на нихилистичното състояние.

— Оттук нататък вече съвсем не е далеко до един цинизъм, който достатъчно често се проявява с естетическа елгантност, както и с най-голям стопански и политически успех. Тогава липсва всякаква вяра, нищо не може да е вярно и правилно, призовано е само благоприятното за момента, ще рече това, което в момента се изисква от другите и се възприема за най-подходящо. Циничното действие е едно от най-атрактивните и най-деструктивните форми на нихилизма тъкмо защото той толкова често е придружен от блясък и аплодисменти.

— Престъпления, измами, подкупност, корупция от всякакъв вид са белези на релативния нихилизъм поради тяхното отричане не само от непосредствено засегнатите, но и поради моралната основа, която прави възможен общ съвместен живот при взаимно доверие и за взаимно задоволство.

— Нихилизъм от екстравагантен тип е запазеното на политически и държавни структури, за които се знае, че са нечовешки и на практика вече са се провалили. Някои ръководители на авторитарни държави твърде добре са прозрели, че тяхната система е не само нечовешка, но и стопански нефункционираща, че е една погрешна конструкция. Твърдоглавото настояване за

това замръзнало в гигантска чудовищност погрешно поведение с аргумента, че е много късно вече нещо да се променя, е нихилизъм от исторически мащаб.

— Фалшифицирането на политическата и личностната реалност е нихилизъм — заробване в името на свободата, убийство в името на живота.

— Нихилизмът е фалшификация, изместване и премълчаване на фактическата история. Един процес, който напомня за Оруеловия „1984“ и може да се наблюдава в държавите на „реалния социализъм“, а донякъде и в бившите националсоциалистически държави.

— Доносничество, подлост, предателство, низост в полза на лични области произтичат от нихилизма.

— Нихилизмът (макар и тук, както в реалния живот, да се говори само за релативни нихилизми) е съзнателното или също несъзнателното политико-социално „селективно възприятие“. Това важи за твърде разпространената на Запад тактика да се напада по-малко опасната страна особено остро като политически виновник, да се обругава тя като агресор и потисник, нещо, което в границите на тъкмо такива страни остава безнаказано, а често дори предизвиква особено одобрение. Същевременно като следствие съзнателно се подценява действителната агресивност на други държави тъкмо защото те са опасни. Те потискат вътре всякаква критика и са неприятни за упоритите критици дори и зад граница.

— Нихилизмът се надига, когато човечеството се срещне със страданието, с глад, с войните, но не вярва, че в този свят има, макар и нещо много дребно, подлежащо на промяна, а също така смята за недопустимо животът и при ужасни условия да има своята стойност. Песимизмът по един нихилистичен начин подвежда към капитулация, понякога дори е оправдание на капитулацията пред често напълно непоправимото страдание на другите, както и на ситуацията, създадена от самия песимизъм.

Повечето от тези форми на поведение се явяват като човешки контрасти в историята, а отчасти те наистина са такива: във всеки случай тъкмо в тях намираме опорните точки за онези патологични деформации, които съставят днешния нихилизъм. Повечето от „историческите нихилисти“ биха били дълбоко уплашени, ако биха могли да видят какво следва от техните някогашни нихилистични действия. Случилото се някога е само пролог, упражнение за определени форми на мислене и действие, чието разгръщане никой тогава не е могъл да си представи. Едва с мутацията на нихилизма в най-новото ни минало и в настоящето някогашните нихилистични приключения се превърнаха в апокалиптична сериозност. Тогава е отворена кутията на Пандора, излязлото от нея определя нашето съвремие.

Нихилизъм и ценности.

Показаните идеали

За описанието на нихилизма в днешно време все по-важни стават изследванията на психопатологията — от психическите заболявания става ясно, че те често са тясно свързани с нихилизма като отрицание на съществуващите ценности. Последниците от нихилизма са съвсем конкретни тогава, когато той влияе или подсилва възникването на неврози, депресии, различни актове на агресивност и саморазрушение до самоубийство. Често може и нихи-

лизъмът, обратно, да бъде следствие от неврози и депресии, това се отчита индивидуално за всеки случай. За психиатъра и психолога нихилизмът обикновено е много по-малко философско, миросгледно, политическо понятие, а много повече определяща част от диагнозата.

Многобройни случаи на анархистична или политическа агресия, както и крайна дезангажираност в обществото все повече се разглеждат от психологическа и психиатрична гледна точка. Също представата за самоубийството съществено се промени.

Силно нарасна досегашният опит на психологията поради социалните промени, настъпили в обществото на западните демокрации през последните десетилетия. Задачите на психологията и психиатрията се увеличават и разширяват от факта, че законната и обществената свободна територия са станали по-големи в сравнение с преди. Предписаните някога от държава, общество и църква граници пред всеки гражданин са разширени до неузнаваемост в сравнение с миналото или съвсем са отменени.

Спрямо ситуацията отпреди няколко десетилетия остават несанкционирани форми на поведение, които някога биха довели до съдебно решение или до обявяване въвн от законите на обществото, както, да кажем, безбрачното съвместно съжителство на мъж и жена, неизповядване на никаква религия, атензъм, остри политически нападки срещу държавата и църквата, отказ от военна служба, показване или фотографиране на голо тяло, хомосексуалност. Това, че тези и други барieri са паднали или падат, е отстранило някои поводи за поведение, което някога от обществото и от самите засегнати се е възприемало като протест срещу държавните закони и обществото и много често се е окачествявало като нихилистично.

На практика обаче се получава точно обратното на очакваното: вместо по-голямата либералност и плурализъм да намалят честотата и интензивността на отрицанието, признаците за нихилистично поведение стават още по-многобройни и драматични. Те срещат, разбира се, твърде късно или дори никакви законови и обществени барieri.

Тази толкова широка промяна на положението предизвиква обърканост, която изтласква понятието „нихилизъм“ на заден план. Огромна част от частичните цели на някогашните исторически нихилисти са постигнати, неограничен брой някогашни табута са вдигнати. От двете страни почти не се говори за нихилизъм. Тъкмо по този начин обаче се загубва погледът в областта на политиката и философията върху едно поведение, което не само не е изчезнало, а напротив, макар и под други форми на проявление, се явява много по-силно, отколкото когато и да било преди.

Поведението на нихилизма вече изобщо не може да се отъждестви, както някога, с безбожие, антиклерикализъм, критика към обществото или агресивност. Ситуацията става по-сложна. Това, което в областта на политическите събития, в обществото, но също така и във философското и историческото наблюдение загубва ясните очертания на нихилизма, нараства като разширяващ се опит на психологията и психиатрията.

Психологията показва освен това, че повечето хора не са единни личности, така че дори в едно витално основно житейско поведение могат да се появят нихилистични компоненти и фази. Същият човек, който в дадена ситуация се държи жизнеутвърждаващо, действа и разсъждава в друга деструктивно. Виталната, положителната фаза на един човек може да бъде последвана от депресия, при която той в рязко противоречие с предишното си поведение усеща, мисли, подхожда или се оставя на случайността. Нихилизмът може да бъде част от личността, а големината на тази част определя цялостната картина.

Трябва също да се има предвид, че сбърканото или половинчатото провеждане на позитивните решения много често изобщо не се дължи на nihilистично индивидуално смущение, а има такива предпоставки като обикновена слабост на волята, на дисциплината, на таланта или просто ограничени физиологически възможности. Само определен вид неуспех на положителни или витални цели в живота може да се окаже последица от лични nihilистични фази. Едва при пристъпи на дълбоко отрицание, при изблици на колебание и отчаяние от всяко и всички може да се говори за настъпване на nihilистична фаза.

Ясно може да се разпознае и друг факт: във времена на здрави държавни и религиозни структури почти няма признаци на nihilизъм в психопатологичната сфера. Също и политически nihilизъм се проявява само тогава, когато структурите на обществото са се оказали празни от съдържание. Във витални култури съвсем рядко могат да се появят nihilистични явления, естествеността на културните ценности не разрешава появата им.

При политически диктатури, както при режима на Хитлер или в комунистическите държави, напротив, nihilистичното поведение може да се превърне в масов феномен с непредсказуеми размери и потресаващи последици. Тъкмо първоначалното възхищение от думите за раждане на нови обществени и човешки ценности и идеали се отразява особено застрашително, когато зад обещанията все по-ясно започне да прозира фалшификацията.

По съвсем друг начин времената на благосъстоянието и на сигурността във всекидневието, особено когато са свързани с голяма либералност и плурализъм, са за дълго време изключително застрашени: съществуващите възможности, допустимости, сигурности много скоро започват да се възприемат като нещо напълно естествено и загубват своето субективно значение. Когато липсва острият контраст между бедност, страдание, опасност, тогава и тяхното отсъствие вече не се възприема съзнателно и не се цени.

Тогава настъпва състояние на разглезеност, когато започват да избухват равнодушие, скука, чувство за безсмислие, усамотение, безброй форми на релативен nihilизъм. Либералността и плурализмът, толерантността почти към всичко и към всеки не дават възможност за сблъсък с никаква стабилна позиция. А без този сблъсък не се изживява вече и никакъв контраст, човек не оценява това, което е и което има.

Разглезеността води не само индивидуално, но и обществено до загуба на вярата, до проклинане на целия свят, до един копнеж за края на света, което може да вземе абсурдни форми. При тежки невротични индивидуални заболявания то може да се изроди дори в стремеж към смъртта, в колективно опиянение от унищожението и в кръвожадна лудост.

С невротичната загуба на жизнеутвърждаващата позиция се тръгва по стръмния път на изключителна заплаха: индивидуално — до заплаха над личността и непосредственото ѝ обкръжение, обществено и политически — до заплахата за собствената страна и за света.

Ако Хелмут Шелски след войната можеше да говори за едно „скептично поколение“, а то бе последвано според терминологията на Одо Маркард от „поколенията на късното неподчинение“ (то безопасно навакса при демокрацията пропуснатия бунт на своите родители срещу Хитлеровата диктатура), то днес не можем да отминем факта, че имаме едно, най-малкото психически тежко застрашено, ако не изцяло „невротизирано поколение“.

Обстоятелството, че младежта все така чрез агресия предизвиква своите бащи и обществото, не означава нищо друго освен търсене на собствена идентичност — твърде малко разпознаваемите стойности трябва да бъдат показва-

ни на бащите. Насочените във всички посоки провокации целят да очертаят по-ясно съдържанието на обществото, да го поставят на проверка и едновременно с това да потърсят по интензивен начин индивидуален опит.

Мъглявото избягване на подобни провокативни опити утежнява този процес и го прави безсмислен. После провокациите стават все по-упорити и все по-отчаяни. Нихилизмът, срещу който се прави опит за борба, само се засилва.

Но дори и в периоди на стопанска рецесия и нарастваща безработица още е възможно най-ниският стандарт на живота да бъде така опазван, че да не възникне съзнание за евентуално страдание. Безброй удобства, с които хората са свикнали, изчезват, но основания за страх от глад, студ, опасност за живота и в най-безобидните случаи на заболяване не съществуват. И в подобни ситуации онова преживяване на контраста може да се избегне, което би дало възможност за осъзнаване на съществуващата сигурност и на все още съществуващите възможности.

И все пак възниква въпросът за дозите на контраста във вид на лишения, глад, заплаха над личността, за да може човек да оцени тяхното отсъствие. Опитът от последните десетилетия в облагодетелствуваните от съдбата чрез благосъстояние и свобода страни дават в това отношение твърде тъжен резултат.

Тъй като във връзка с ниҳилизма постоянно се говори за ценности, ще трябва тук да се спра на тях по-отблизо. Ако ниҳилизмът означава отрицание на съществуващите ценности, то има и безброй смесени форми, съдържащи други елементи в най-различни отсенки.

Ниҳилистично поведение възниква често, защото ценностите не се осъзнават и по този начин тяхното отрицание или подценяване става лесно. Липсващото осветление на тези ценности от страна на обществото носи също немалка вина за това общото му осмисляне да става толкова трудно, толкова непълно, а някъде и съвсем да липсва.

Литературата и разговорите върху ценностите често се одързостяват да навлизат в изключително усложнени абстрактни области. Без съмнение разсъжденията по тази тема в някои конфликтни случаи са тежки, но е добро начало, ако се осигурят добри основи. Ако се тръгне от личното преживяване в екзистенциални ситуации, се стига до прости схеми на мислене — тук ще приведа някои изводи от моята книга „Предаденото обожание“ с малки изменения. Струва ми се, че не е лош опитът ценностите — камък по камък — да се изграждат от долу на горе.

Пред контраста на лишенията като първични или като основни ценности, които важат за всички хора, се очертават:

здраве — храна — мир — сигурност — топлина — любов.

Ако тези първични ценности са осигурени, се явяват вторичните ценности, които са с неопределима важност:

свобода — истинност — разнообразие на живота — образование — изкуство — красота — удобство — комфорт — наслада от живота.

Третата и най-съществена категория ценности би могла да се окачестви като *смислови ценности*. Ако те не съществуват, вторичните ценности могат да изчезнат:

помощ за най-близкото обкръжение — помощ за една голяма общност — естетизиране на личния живот и на околната среда — всекидневен труд за изграждане на една цивилизация — прозрение и съзерцание — религиозно преживяване, бог.

Решимостта на всеки човек поотделно да си изясни ценностите, според които той ще насочи своите решения, своето действие — съзнателно или много

по-често и несъзнателно, би могла да допринесе за това белезите на nihilизма като нежелателни да бъдат разпознати в своето противоречие. Освен това този процес показва с кои ценности може да се разполага, а по този начин се оказва помощ за изключване на противодействащите тенденции.

Тъкмо в състояние на разглезеност, със слабо изживяване на ценности и утвърждаване единствено на естествените дадености подобни усилия имат най-голямо значение. Те са възможни като индивидуално усилие, но също и в училищата, в групи, в семейства и трябва да бъдат стимулирани от личната инициатива, от индивида и чрез взаимно окуражаване.

Много често хората говорят nihilистично, а живеят по друг начин, други пък действуват nihilистично, а са изпълнени с жизнеутвърждаващи слова и жестове. Мнозина възприемат това противоречие като тежък товар, без да могат да му се противопоставят. Трети пък излизат от подобно напрежение видимо импулси и сили, които за съжаление след известно време се изчерпват, тъй като не са породени отвътре, а са освободени чрез деструкция и саморазрушение. Ето защо едно „инвентаризиране“ на това, какво има човек, към какво се стреми, какво му помага и какво пречи, чрез което и сам си пречи, би могло да бъде много полезно.

За отстраняването на nihilизма.

Заблуда и истина

Подобна тема не може да бъде завършена с победен финал. Симптомите са толкова сериозни, заплахите толкова големи, че само с някой и друг добър съвет едва ли нещо ще се направи. Нека си спомним за споменатото вече сравнение между nihilизма и причинителя на рака, за което Ернст Юнгер казва: дори и при прогнозата за окончателното преодоляване на опасността от рака трябва да имаме резерви.

Отговорите на лекарите на въпроса, как да се избегне ракът, са предпазливи и често противоречиви. Те се обосновават на основното засилване на съпротивителните сили, на природно чиста храна, избягване на отрови чрез една химически отровена околна среда и въздържане от никотин, алкохол, стрес и тежки психически натоварвания. За предпазването от заболявания на кръвоносната система се получават сходни предписания. Ако човек се занимава с nihilизма, редно е да запази скромност при предлагането на съвети.

На борбата с остри ракови заболявания чрез операция, облъчване или химиотерапия би съответствувало при индивидуалните избухвания на nihilистични саморазрушения или деструкция психиатричното лечение и опазване на общността чрез държавните закони. При колективните феномени на ирационалното разрушение трябва да се задоволим — такава е реалността — с възможно най-смислено приложение на законодателството и със задълбочено просветителство.

Ако трябва след предхождащите разсъждения по темата и представянето на типични явления да се формулира практически приложим резултат, това може да стане само с полагаемата се въздържаност и само фрагментарно.

Първо, трябва да назовем вярата, че описанието на симптомите на релативните nihilизми и опитът за откриване на техните причини биха могли да доведат до едно полезно за всекиго прозрение. Наклонностите към деструкция и саморазрушение в личностната житейска сфера, в непосредственото об-

кръжение и в рамките на едно общество може би по този начин ще могат по-добре и по-ясно да се очертаят и навярно още в ранен стадий да се предотвратят.

От само себе си се разбира, че само написаното слово няма да помогне за бързо и действено справяне с вече налични индивидуални кризи. „Невротичният нихилизъм“, който днес действа у толкова много хора, би могъл да бъде коригиран понякога чрез самотерапия, но твърде често се нуждае от специалист психолог или психиатър. Огромното търсене на тези специалисти не е случайно и представлява изключително добро последствие от нарастващото разбиране на ситуацията.

Какво друго би могло да помогне извън лекарската намеса? Преди всичко да не се подценява систематичното разширяване и задълбочаване на самопознанието. Би било снобизъм да се подиграваме над надписа върху храма в Делфи „Познай себе си“. Нещо повече, би трябвало да се гледа като на предпоставка на заниманието с ценности, ще рече — да се внася яснота, с какви ценности и цели всъщност живеем и доколко изобщо си даваме сметка за тях. Едва тогава можем да имаме възможността да коригираме едно или друго в собственото си поведение и в посоката на нашия път. Философите съвсем не са лоши помощници. Ще спомена само някои от тях: предсократиците, Платон, Аристотел („Никомахова етика“), Сенека, Лайбниц, Кант, Николай Хартман, Макс Шелер, Карл Ясперс. Те, може би с изключение на Кант, не са чак толкова трудни за разбиране. Ясперс например се занимава с важния в нашия смисъл проблем на комуникацията и изненадващо се доближава до Алфред Адлер, когато казва: „Разумът изисква безгранична комуникация, тя самата е тоталната воля за комуникация.“

Спознаването на големите психолози и психоаналитици дава полезни съвети. Изграждането на индивидуална духовна среда, за което трябва да се инвестира много усилие, принадлежи към онези предложения, чието осъществяване е предоставено всекиму поотделно.

Би било обаче пълно непризнаване на реалните възможности да се вярва, че срещу нихилизма може да се върви успешно само на философско равнище. Най-малкото точно толкова противодействащи са разбирането за дома, субстанциалните човешки и фамилиарни отношения, всяко творческо занимание в областта на всекидневието. Освен това хумор и виц, осмиването на опасните абсурдности на нихилизма, който, разголен, може да загуби много от своята привлекателност.

Би трябвало да се въздържа, когато определяме напътствията за религиозност като една съвсем обикновена работа: нашата култура произлиза оттам (и то не само нейната лоша страна), тя е резултат от цялостното ѝ осъществяване, с нея са свързани и нашите представи за щастие, за вътрешно равновесие, за хармония и красота, нашите представи за любов, приятелство, съвместен живот.

Възможността за един „хуманизъм без бог“, на една нерелигиозна житейска мотивация, не може в този смисъл да се поставя под съмнение, но трябва да се има предвид, че в религията е заложен произходът на нашата култура. Тази култура по-ясно и по-изразително, отколкото във всекидневието може да се отразява в изкуствата, при което трябва да бъдем наясно, че понятието „естетика“ като самостоятелна категория се появява едва в средата на XVIII в. с „Естетика“ от Александър Готлиб Баумгартен.

Всичко, което е култура, може да ни помогне, при условие че културата се възприема в същностния ѝ смисъл, а именно като осъществяване на човешки стойности в реалния живот. Архитектура, музика, поезия, църковни сгра-

ди, стъклописи, картини, пластика, хорови произведения, симфонии, епоси, лирика, театър съдържат еднакво формулата за тези стойности, формулите за пропорциите на възможните начини на поведение в действителността. Съзнателно да се обградим с такива произведения на културата, покрай които ние често отминаваме, без да обърнем внимание, да ги оставим да ни въздействуват, за да направим чрез тях по-чувствителни и по-сигурни сетивата си, възприемайки ги и оценявайки ги, а това може да ни помогне.

Трябва да се обърща внимание обаче не само на естетическия израз на религиозността, който безспорно може да събуди разбирането за религията. Европейците, американците и други народи, независимо дали ни изнася, или не, са израснали с традицията на християнската култура, макар това често да не се осъзнава или дори радикално да се отхвърля. Положително не би била неправилна препоръката сериозно да се заемем с основните положения, с корените на тази култура. Много от нас като деца са чели части от Библията и смятат, че с това са приключили изучаването на необходимото за своето религиозно възпитание. Библията е неизчерпаема и би могла във всяка възраст и във всеки момент от живота да доведе до нови прозрения: поне веднъж би трябвало всеки вече зрял човек да прочете цялата дебела книга и да я премисли. Книгата „Йов“, „Псалмите“ или „Книга на пророк Исая“ са твърде подходящи за нашата тема, евангелията и писмата на Павел могат да ни обяснят колко много е загубено, докато действително се осъществи християнската култура.

Защо да се обърщаме към източни религии, индийска мистика или към най-различни секти? Нашите грешки са възникнали тук, а върху схемата на нашата култура най-добре бихме ги разпознали. В същото време обаче ще научим за онези възможности, които са могли да се осъществят и вероятно ни окуражават да наваксаме пропуснатото.

Ето едно изречение от „Болестта към смъртта“ от Съорен Киркегор, което днес звучи невероятно актуално: „Вярващият притежава вечно сигурната противоотрова против отчаянието: възможността, защото с бога всичко е възможно във всеки момент. Това е здравето на вярата, което заличава противоречията. Противоречието тук е, че човешки казано, потопът е сигурен и че и тогава все още съществуват възможности. Здравето поначало означава умение да се заличават противоречията.“

Връзката със смъртта има голямо влияние върху нагласата към nihilизма: не е едно и също, независимо дали някой вярва в нищото след смъртта, или в задрогния живот от каквото и да е вид. Тъкмо страхът от нищото след смъртта често преминава в силен стремеж към това нищо.

Често може да се чуе упрекът: „За мен религията не е нещо, което мога да разбера, липсва ми дарбата да вярвам.“ Сериозността на това възражение е тежка. Навярно обаче е възможно да се събуди копнеж чрез вярата, който — напълно в смисъла на една позитивна мутация — може да се превърне в способност да се вярва. Към това ще прибавим едно изречение от Паскал, върху което си заслужава често и дълго да се мисли: „Коленичи и ще повярваш.“

Плодотворен е въпросът, какво всъщност е обратното на nihilизма. Моят отговор е: религиозност с хуманистична връзка със света. Би могло да се избере нова дума, която да акцентира действителната ориентация към човешките стойности: „валоризъм“ в религиозно поведение. „Валоративен“ би било повече от консервативен и опазващ ценностите, ще рече — активиращ ценностите.

Ние не бихме могли да отстраним nihilизма само с добра воля и малко усилие. Такава сила не може да се прекъсне като електрически ток. Запла.

хата е прекалено ясна, а катастрофата сигурно ще настъпи, ако всички или дори само една част от хората се откажат. Никой не може напълно да се освободи с добра воля от личната си отговорност пред духа на времето. От друга страна, би било несправедливо в съвременето да виждаме *само* отрицанието, деструкцията и саморазрушението. Отрицанието е тема на тази книга, съвсем не е обаче единственият феномен на времето.

Всеки може да установи в своето лично обкръжение и в световните събития, чийто съвременник е, колко много актове на готовност за помощ, на себеотрицание и на прошка се извършват, при това без особено голям шум. Тъкмо такива дела най-често стават тихо. И тъкмо заради това те най-често остават незабелязани, вземат се за нещо нормално и се забравят. Ако наблюдаваме опортюнизма и агресивността в политиката, едва ли бихме се усъмнили в търпението на световната история. И тази страна да погледнем и осъзнаем, е съществено, ако искаме да се противопоставим на релативните нихилизми, които заплашват да ни удавят, без естествено да губим смелост и вяра.

Превод от немски:
Ивета Милева